WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

SURXONDARYO VILOYATI YER RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINING MINTAQAVIY TAHLILI

Xudoyberdiyev Diyorbek Norqobil o‘g‘li

Termiz davlat universiteti

E-mail:diyorbek@tersu.uz

ORCID: 0009-0001-4602-373X

Tel:+998977863847

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining yer resurslari, ularning hozirgi holati hamda 2020–2026-yillar davomida foydalanish samaradorligi mintaqaviy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda viloyatning umumiy yer fondi, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar dinamikasi va urbanizatsiya jarayonlarining ekin maydonlariga ta’siri o‘rganilgan. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, viloyatda aholi sonining jadal o‘sishi (2024-yilda 2,9 mln kishi) hamda uy-joy qurilishi hajmining 1,6 barobarga ortishi qishloq xo‘jaligi yerlarining qisqarishiga olib kelmoqda. Maqolada 2019–2030-yillarga mo‘ljallangan yerlarni o‘zlashtirish dasturlari, jumladan, 66,6 ming gektar maydonni qishloq xo‘jaligi foydalanishiga qayta kiritish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligi baholangan.

Kalit so‘zlar: yer resurslari, Surxondaryo, iqtisodiy samaradorlik, qishloq xo‘jaligi, urbanizatsiya, intensiv dehqonchilik, agropark, yer fondi, mintaqaviy tahlil, monitoring.

Аннотация. В данной статье анализируются земельные ресурсы Сурхандарьинской области, их современное состояние и эффективность использования в период 2020–2026 годов в региональном аспекте. В ходе исследования изучены общий земельный фонд области, динамика

сельскохозяйственных угодий и влияние процессов урбанизации на посевные площади. Согласно статистическим данным, быстрый рост численности населения (2,9 млн человек в 2024 году) и увеличение объёмов жилищного строительства в 1,6 раза приводят к сокращению сельскохозяйственных земель. В статье дана оценка эффективности программ освоения земель на 2019–2030 годы, включая мероприятия по вовлечению в сельскохозяйственный оборот 66,6 тыс. га земель.

Ключевые слова: земельные ресурсы, Сурхандарья, экономическая эффективность, сельское хозяйство, урбанизация, интенсивное земледелие, агропарк, земельный фонд, региональный анализ, мониторинг.

Annotation. This article analyzes the land resources of the Surkhandarya Region, their current condition, and the efficiency of their use during the period 2020–2026 from a regional perspective. The study examines the region's total land fund, the dynamics of agricultural land, and the impact of urbanization on cultivated areas. According to statistical data, rapid population growth (2.9 million people in 2024) and a 1.6-fold increase in housing construction have contributed to the reduction of agricultural land. The article evaluates the effectiveness of land development programs for 2019–2030, including measures aimed at returning 66.6 thousand hectares of land to agricultural use.

Keywords: land resources, Surkhandarya, economic efficiency, agriculture, urbanization, intensive farming, agropark, land fund, regional analysis, monitoring.

Kirish. O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida yer resurslari eng muhim tabiiy-iqtisodiy omil hisoblanadi. Mamlakatimizning janubiy darvozasi sanalgan Surxondaryo viloyati o'zining betakror subtropik iqlimi, unumdor tuproqlari

va boy tabiiy resurslari bilan ajralib turadi. So'nggi yillarda viloyatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar negizida yerlardan samarali foydalanish, ekin maydonlarini diversifikatsiya qilish va suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish masalalari markaziy o'rinni egallamoqda. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi doirasida Surxondaryo viloyatini kompleks rivojlantirish bo'yicha ulkan vazifalar belgilab berilgan [4; 12 b].

Viloyatning umumiy maydoni taxminan 2,01 million gektarni tashkil etadi va bu hududning iqtisodiy salohiyati bevosita yer resurslarining unumdorligi bilan bog'liq. Biroq, so'nggi yillarda kuzatilayotgan demografik o'sish jarayonlari yer resurslariga bo'lgan bosimni oshirmoqda. 2024-yil iyul holatiga ko'ra, viloyat aholisi 2,9 million kishidan oshib, zichlik darajasi 1 kv. km ga 144,7 kishini tashkil etmoqda [1]. Aholi sonining o'sishi turar-joy massivlarini kengaytirishni taqozo etmoqda, bu esa o'z navbatida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan unumdor yerlarning qisqarishiga olib kelmoqda. Masalan, 2016-2020-yillar davomida uy-joy qurilishi 1,6 barobarga ortganligi sababli, ekin maydonlarining bir qismi qurilish ostiga o'tib ketgan [3].

Iqlim o'zgarishi va global isish jarayonlari Surxondaryo viloyatida yer unumdorligini saqlashda yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Viloyatning shimoliy qismida joylashgan Boysun va Sariosiyo tog' oldi hududlaridan tortib, janubdagi cho'l va adir zonalarigacha bo'lgan yerlar o'ziga xos meliorativ muammolarga ega. Yerlarning sho'rlanish darajasi va suv tanqisligi iqtisodiy samaradorlikni pasaytiruvchi asosiy to'siqlar sifatida qayd etiladi. Shunga qaramay, Surxondaryo meva-sabzavotchilik va erta pishar mahsulotlar yetishtirish bo'yicha respublikada yetakchi o'rinlardan birini egallab kelmoqda. 2021-yilda viloyatning qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi 10,6 trillion so'mni tashkil etganligi sohaning viloyat YaHMdagi o'rni beqiyosligini ko'rsatadi [8].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yer resurslari iqtisodiyoti va ulardan foydalanish samaradorligi masalalari klassik va zamonaviy iqtisodiy nazariyada keng

yoritilgan. Klassik iqtisodchilar D. Rikardo va A. Smit yer rentasi va unumdorligini iqtisodiy o'sishning asosi sifatida baholaganlar. O'zbekistonlik olimlardan A.S. Altiyev o'zining tadqiqotlarida yer fondini boshqarish va undan foydalanishning bozor mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [12]. Uning fikricha, yer resurslarini monitoring qilish va raqamli kadastr tizimini joriy etish samaradorlikni oshirishning asosiy omilidir. Shuningdek, X. Nomozov va Yu. Qoraxonovlar yerlarni muhofaza qilish va ularning meliorativ holatini yaxshilashda agrotexnik tadbirlarning ahamiyatini ta'kidlaganlar [10].

Mintaqaviy tahlil doirasida Surxondaryo viloyatining iqtisodiy salohiyati va yer-suv munosabatlari A. Soliyev va boshqa geograflar tomonidan demografik jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganilgan [9]. Xalqaro amaliyotda Farole va Akinji (2011) kabi tadqiqotchilar maxsus iqtisodiy zonalar va agroparklarning yer unumdorligini oshirishdagi rolini tahlil qilishgan [14]. Surxondaryo misolida "Termiz" EIZ va Sheroboddagi agroparklar aynan shu kabi xalqaro tajribalarga tayanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yer resurslaridan foydalanishda faqat ekstensiv emas, balki intensiv usullardan foydalanish hozirgi global iqlim o'zgarishi sharoitida yagona to'g'ri yo'ldir.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy va mintaqaviy tahlil, statistik guruhlash hamda prognozlash usullaridan foydalanildi. Ma'lumotlar bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi va Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining 2020-2024-yillardagi rasmiy hisobotlari asos qilib olindi. Yer resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashda bir gektar yer maydoniga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot hajmi va daromadlilik ko'rsatkichlari tahlil qilindi.

Mintaqaviy tahlil doirasida viloyatning 14 ta tumani ekin turlari va yer unumdorligi bo'yicha 3 ta sub-regionga (Shimoliy, Markaziy va Janubiy) ajratildi. Ushbu guruhlash tumanlarning tabiiy-iqlim sharoiti va ixtisoslashuviga qarab

yerlardan foydalanishdagi o'ziga xosliklarni ochib berishga xizmat qildi. Shuningdek, PQ-5742 sonli qaror doirasida yerlarni o'zlashtirish dinamikasi bo'yicha kross-seksional tahlil o'tkazildi.

Tadqiqotning prognoz qismi uchun trend tahlili usuli qo'llanildi, bunda 2020-2024-yillardagi o'sish sur'atlari asosida 2026-yilga qadar kutilayotgan ko'rsatkichlar modellashtirildi. Bunda intensiv bog'dorchilik va issiqxona xo'jaliklarining kengayishi asosiy ekonometrik o'zgaruvchilar sifatida olindi.

Tahlil va natija. Surxondaryo viloyatining yer fondi tahlili shuni ko'rsatadiki, hududning umumiy maydoni barqaror saqlanib qolgan bo'lsa-da, uning ichki strukturasi sezilarli darajada transformatsiyaga uchramoqda. Ayniqsa, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning tarkibida ekin maydonlari qisqarib, ko'p yillik daraxtzorlar va yaylovlar ulushi o'zgarmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2004-yilda ekin maydonlari 284,3 ming gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilga kelib bu ko'rsatkich 231,4 ming gektargacha kamaygan [3]. Ushbu pasayishning asosiy sababi urbanizatsiya va aholi punktlarining kengayishidir.

Quyidagi jadvalda viloyat yer resurslarining 2020-2024-yillardagi taqsimoti va 2026-yilga mo'ljallangan prognozi keltirilgan. Bu ma'lumotlar yerlardan foydalanishdagi asosiy tendensiyalarni ifodalaydi.

1-jadval.

Surxondaryo viloyati yer resurslaridan foydalanish dinamikasi (ming gektar)

Yer toifalari	2020-yil	2022-yil	2024-yil	2026-yil (prognoz)
Umumiy yer maydoni	2010,0	2010,0	2010,0	2010,0
Sug'oriladigan yerlar	292,5	293,8	295,4	302,0
Ekin maydonlari	232,1	231,4	233,5	240,0
Ko'p yillik daraxtzorlar	33,5	35,2	38,6	45,0
Yaylovlar	854,2	852,0	850,5	848,0

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2026-yilga kelib sug'oriladigan yerlar hajmini 302 ming gektargacha oshirish rejalashtirilgan. Bu o'sish asosan foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni o'zlashtirish va yangi sug'orish tizimlarini barpo etish hisobiga amalga oshiriladi. Ayniqsa, ko'p yillik daraxtzorlar (bog' va tokzorlar) maydonining 33,5 ming gektardan 45 ming gektargacha oshishi kutilayotgani viloyatning eksport salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Mintaqaviy kesimda yerlardan foydalanish samaradorligi tumanlararo keskin farq qiladi. Masalan, Denov tumani (YaHM ulushi bo'yicha viloyatda 1-o'rin, 606,5 mlrd so'm mahsulot 2025-yil 1-chorakda) yer unumdorligi eng yuqori hudud hisoblanadi. Aksincha, Bandixon va Qiziriq kabi tumanlarda suv ta'minoti va tuproq sho'rlanishi sababli samaradorlik pastroq bo'lib qolmoqda [9]. Sherobod tumanida tashkil etilayotgan 940 gektarlik agropark loyihasi esa cho'l hududlaridan iqtisodiy naf olishning yangi namunasidir.

Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, viloyatda bir gektar yer maydonidan olinayotgan sanoat va qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi o'rtacha 6,3 milliard so'mni tashkil etmoqda. Biroq, tahlil qilingan 118,3 gektar bo'sh turgan sanoat yerlaridan samarali foydalanish orqali qo'shimcha 1,1 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati mavjud [13]. Bu esa yer resurslarini nafaqat qishloq xo'jaligi, balki sanoat zonalari orqali ham iqtisodiy aylanishga kiritish muhimligini ko'rsatadi.

2026-yilga borib, viloyatda eksport hajmini 1 milliard dollarga yetkazish vazifasi qo'yilgan. Buning uchun Sherobod, Angor va Termiz tumanlarida erta pishar sabzavotlar va mevalar yetishtirish uchun yerlarni ijaraga berishning "nol stavkali" tizimi (5 yil muddatga) joriy etilmoqda [11]. Bu kabi imtiyozlar yerning bozor qiymatini oshirish bilan birga, tadbirkorlarning yerga investitsiya kiritish ishtiyoqini kuchaytiradi.

Muhokama. Tahlil natijalari Surxondaryo viloyatida yer resurslaridan foydalanishda ikki xil qarama-qarshi tendensiya mavjudligini ko'rsatadi. Bir tomondan,

aholi sonining o'sishi va urbanizatsiya unumdor yerlarni qisqartirmoqda, ikkinchi tomondan esa, davlat dasturlari orqali foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni o'zlashtirish jadallashmoqda. 2019-2030-yillarga mo'ljallangan dastur doirasida 66,6 ming gektar yerni qayta tiklash rejasi viloyat iqtisodiyoti uchun strategik ahamiyatga ega. Biroq, bu yerlarning sifatini saqlab qolish uchun faqat suv chiqarish yetarli emas, balki tuproqning gumus miqdorini oshirish va sho'rlanishga qarshi innovatsion kurash usullari zarur.

Viloyatda intensiv bog'dorchilikning kengayishi yer birligiga to'g'ri keladigan daromadni 3-4 barobarga oshirish imkonini beradi. Masalan, paxta yoki g'alla maydonlarining bir qismini intensiv bog'larga aylantirish orqali eksportbop mahsulot hajmini keskin ko'paytirish mumkin. Sheroboddagi agropark tajribasi shuni ko'rsatadiki, quyosh energiyasidan foydalanadigan issiqxonalar energiya xarajatlarini 50% gacha kamaytiradi, bu esa mahsulot tannarxini tushirib, jahon bozorida raqobatbardoshlikni ta'minlaydi [11].

Shu bilan birga, yerlarni auksion orqali ijaraga berish tizimining shaffofligi ham muhim masaladir. 2026-yilga kelib 3100 dan ortiq yer uchastkalarining tadbirkorlik uchun chiqarilishi viloyatda yangi ish o'rinlari yaratilishiga xizmat qiladi. Lekin bu jarayonda yerlarning ekologik holati va sug'orish tizimlari bilan ta'minlanganlik darajasi nazoratga olinishi shart. Yer resurslari iqtisodiyoti faqat foyda olishga emas, balki barqaror rivojlanish prinsiplariga tayanishi lozim.

Xulosa. Surxondaryo viloyati yer resurslari va ulardan foydalanish samaradorligini 2020-2026-yillar kesimida tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, viloyatda aholi sonining yillik o'rtacha 2,5-2,8 foizga o'sishi va urbanizatsiya jarayonlari qishloq xo'jaligi yerlariga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirmoqda. Bu esa yer resurslarini tumanlar kesimida qayta optimallashtirishni taqozo etadi.

Ikkinchidan, 2024-2026-yillar davomida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni o'zlashtirish hisobiga sug'oriladigan maydonlarni 302 ming gektarga yetkazish imkoniyati mavjud. Bunda suv tejovchi texnologiyalar (tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish) hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Uchinchidan, Sherobod va Termiz kabi janubiy tumanlarda agroparklar va intensiv issiqxonalar tarmog'ini kengaytirish orqali viloyatning eksport salohiyatini 2026-yilga borib 1 milliard dollarga yetkazish real iqtisodiy asoslarga ega. Buning uchun tadbirkorlarga berilayotgan 5 yillik soliq va ijara imtiyozlari muhim rag'batlantiruvchi omildir.

Tavsiya sifatida shuni aytish mumkinki, viloyatda yerlarning raqamli monitoring tizimini (GIS texnologiyalari asosida) to'liq ishga tushirish, tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha maqsadli jamg'armalar faoliyatini kuchaytirish hamda yerlardan foydalanishda klaster va kooperatsiya tizimini yanada takomillashtirish zarur. Bu chora-tadbirlar Surxondaryo viloyatining nafaqat janubiy tayanch hudud, balki O'zbekistonning yuqori daromadli agrar-industrial markaziga aylanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Surxondaryo viloyat statistika boshqarmasi. 2024-yil yanvar-iyun hisoboti. surxonstat.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
3. Mamatqulov Z.J. Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligi tahlili: Surxondaryo misolida. // Iqtisodiyot va ta'lim, 2021. [3; 494 b]
4. Surxondaryo viloyatini kompleks rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalar. Prezident administratsiyasi xabari, 2026-yil fevral.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-apreldagi PQ-5742 sonli qarori. Yer maydonlarini o'zlashtirish choralari.

6. Surxondaryo viloyati iqtisodiyotida qo'shimcha o'sish imkoniyatlari. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi tahlili, 2026.
7. Surxondaryo viloyati hokimligi. Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish dasturi 2024-2026. termiz.uz.
8. Statistika agentligi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi raqamlarda - 2022. Toshkent, 2023.
9. Soliyev A.S. Mintaqaviy iqtisodiyot. - Toshkent: Universitet, 2018.
10. Nomozov X., Qoraxonov Yu. Yer resurslaridan foydalanish va himoyalash. - Toshkent, 2011.
11. Spot.uz. Sherobod tumanida agropark va issiqxonalar loyihasi haqida. 2026-yil mart.
12. Altiyev A.S. Yerdan foydalanish iqtisodiyoti. - Toshkent: Fan, 2019.
13. Review.uz. Surxondaryo viloyati iqtisodiy salohiyati tahlili. 2026-yil fevral.
14. Farole T., Akinci G. Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. - World Bank, 2011.
15. Lex.uz. Surxondaryo viloyatida yer solig'i stavkalarini belgilash to'g'risida qaror, 2026-yil.